

Karen Margrethe Pedersen:

Kun – et ords historie

Eraste: Ej! bevare os vel! læser Madammen saadanne (satiriske) Bøger?

Lucretia: Ach, ja! jeg er *ikke uden* for lystige Skrifter. (Vgs II.6)

Petronius: Saa tiener du der jo stedse hos hende?

Henrich: Ney, *ikkun* sommetider. (Vgs III.5)

Espen: Hør, Kammerat! hvor mange Døttre har I i jer Huus?

Henrich: Der er *kun* 16 Søstre, som alle ere giftefærdige. (Vgs III.5)

De tre citater er alle fra Holbergs komedie “Den Vægelsindede” fra 1731. Måske har Holberg selv været lidt vægelsindet, for han bruger ikke mindre end 3 forskellige udtryk for kun: *ikke uden*, *ikkun* og *kun*. Ja i virkeligheden bruger han 5 udtryk, for i andre skrifter har han også formerne *ikkuns* og *kuns*.

Alle formerne er beslægtede: *ikkun* er dannet ved reduktion og sammentrækning af *ikke uden*, og *kun* er dannet af *ikkun* ved svind af første stavelse. Vi har altså udviklingen *ikke uden* > *ikkun* > *kun*. Formerne med *s* – *ikkuns* og *kuns* – er dannet ved analogi med andre biord på *s*, fx *langs*, *tværs*, *fremdeles*, *ingensteds*, hvor *s* oprindelig er en genitivendelse. (Også *ellers* og *mens* har sekundært *-s*; det hed oprindelig *eller* og *men*).¹

I det følgende vil jeg beskrive de enkelte formers historie i skriftsproget og i talesproget – eller rettere i talesprogene, for man må skelne mellem talesproget hos borgerstanden i København og de

¹ Jf. Johs. Brøndum-Nielsen, i *Festskrift til Feilberg* (1911) s. 141., og K. Sandfeld: *Sprogvidenskab* (2.udg. 1923) s. 31.

større provinsbyer, og dialekterne på landet. Indtil omkring 1825 var sproget i de større provinsbyer stærkt lokalt farvet, selv i de højere klasser, og man kan ikke før efter 1825 tale om et egentligt rigsmål – hvis man ved rigsmål forstår et sprog, der tales af et forholdsvis stort antal mennesker *i alle egne af riget*.² Derimod kan man nok tale om *rigsmålsord*, dvs. ord der bruges i alle egne af landet - i modsætning til *dialektord*, der kun bruges i visse egne.

Men rigsmålsord har vidt forskellig status: nogle ord (fx *hus*, *mand* og *komme*) bruges af alle mennesker, både i tale og skrift. Andre ord (fx *såfremt*) bruges næsten kun i skriftsproget. Og atter andre ord (fx *hos*) bruges i byerne over hele landet, men ikke i alle dialekter. (Fynboer og jyder siger ikke *hos*, men *ved*).

Kun's historie vil illustrere, at et ord og dets former kan have forskellig udbredelse i tale og skrift og forskellig udbredelse i forskellige talesprog.

Ikkun og ikkuns

De ældste eksempler på *ikkun* er fra 1500-tallet, fx *hun bespaattede ekon tirannen* (Cristian 3.s Bibel fra 1550, 2. Makkabæer 7.27) og *dette vaar ekon en begyndelse* (biskop Peder Palladius i "Sankt Peders Skib" fra 1554).

Skriftsproget bygger først og fremmest på det københavnske talesprog, og vi kan derfor antage, at *ikkun* har været brugt i københavnsk talesprog omkring år 1500. Vi kan også antage, at formen er *dannet* i København; det passer med ordets form: I København har nægtelsen haft formen *ikke*, mens den i resten af landet (undtagen på Bornholm) hed *inte*, *inne* og *itte*.³ Hvis *ikkun* fx var dannet på Fyn, ville det ikke have heddet *ikkun*, men *ittun*. Også *uden* udtalt uden *d* kan være københavnsk; det er i hvert fald en almindelig form i de omliggende sjællandske dialekter.

² Jf. Lars Brink og Jørn Lund: *Dansk Rigsmål* (1975) s. 778.

³ Formen *ikke* er ikke helt fremmed for dialekterne. Men den bruges sjældent, og de fleste steder kun i emphatiske udtryk.

Ikkun bruges i skriftsproget langt op i 1800-tallet, men efter 1800 hovedsagelig i formel, akademisk eller højtidelig stil. Johan Ludvig Heiberg (f. 1791) kunne bruge *ikkun* i sine “Poetiske Skrifter”, men hans moder, Thomasine Gyllembourg (f. 1773) brugte det aldrig i sine “hverdagshistorier” om det københavnske borgerskab. Hun skrev *kun*.

I borgerskabets talesprog var *ikkun* gået af brug på Heibergs tid. Det fremgår af to gamle ordbøger: Videnskabernes Selskabs Ordbog (VSO) fra 1820 (redigeret 1806) og Dansk Ordbog (Molbechs ordbog) fra 1835. Ifølge VSO bruges *ikkun* “ikke i daglig Tale”, og ifølge Dansk Ordbog bruges det kun “i Skrift”. Det talesprog, der beskrives i de to ordbøger, er “den almindelige og dannede Talebrug”.

Formen *ikkuns* er langt sjældnere i skriftsproget end *ikkun*. Ordbog over det Danske Sprog (ODS) anfører kun nogle få eksempler på formen (alle fra tiden 1700-1750) og med den bemærkning, at formen selv i 1700-tallet er “ret usædvanlig”.

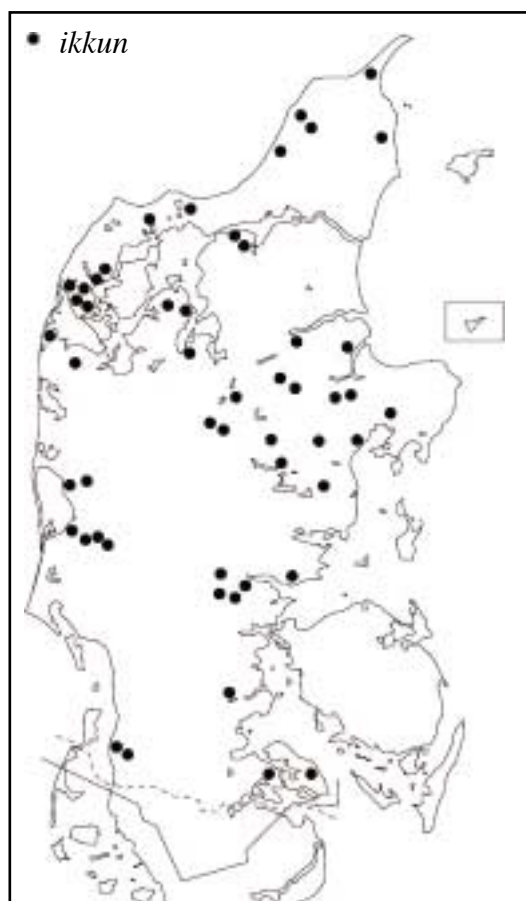
Ikkuns er formentlig forsvundet ud af borgerskabets talesprog samtidig med *ikkun* (og *kuns*), dvs. omkring 1800. Det stemmer med, at Dansk Ordbog fra 1835 ikke medtager *ikkuns*, hverken som skriftsprog eller som talesprog.

Spørgsmålet er nu: Nåede *ikkun* og *ikkuns* at brede sig til dialekterne, før formerne gik af brug i borgerskabets sprog, dvs. før 1800? Det er vanskeligt at svare på, for vi har ikke så gamle oplysninger om ordforrådet i dialekterne. Men ser vi på de oplysninger, vi har, så tegner der sig dog et billede – et billede, der er forskelligt for Jylland, Øerne og Bornholm.

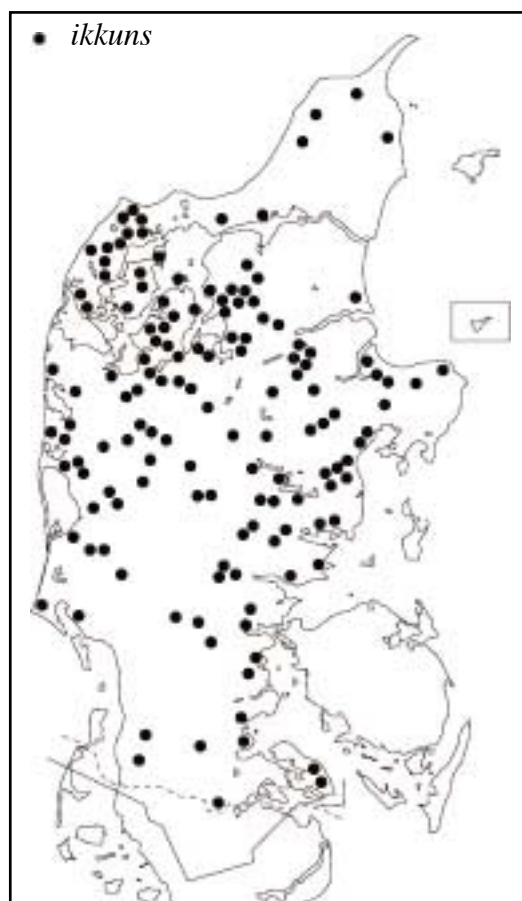
I Jysk Ordbogs samlinger (og Institut for Dansk Dialektforskningss jyske samlinger) er der spredte belæg, både på *ikkun* og *ikkuns*, fx: *han wa æ¹kon i betə po'ch* han var kun en bitte pog (fra Voldby på Djursland), og *løb do etjons hjem ijæn te din Mur* løb du ikkuns hjem til din mor (fra Tise i Vendsyssel).

Belæggene har en lidt skæv fordeling: Der er temmelig mange fra Nord- og Østjylland, men næsten ingen fra Vest- og Sønder-

jylland. Men det er formentlig et tilfælde. For i 1975 satte Jysk Ordbog ordet på en spørgeliste, og her fik man positive svar spredt fra hele Jylland, jf. kort 1 og 2. På baggrund af spørgelistesvarene må vi konkludere, at *ikkun* og *ikkuns* har været brugt i hele Jylland - eller i hvert fald på det jyske fastland, for vi har ikke et eneste belæg fra Læsø, Samsø, Fanø og Rømø.

Kort 1

Kort 2

I mange af svarene på spørgelisten siges det, at formerne ikke længere er i brug, fx fra Nørhå i Thy: “er nok udgået, men de gamle sagde f.eks. *læ ham ikkuns prøwwed*”, og fra Skivum i Himmerland: “jeg bruger ikke ordet, men husker bedstemor sagde *ja gør I eekons det*”. Vi kan altså slutte, at formerne har været i brug et stykke op i dette århundrede, men mest hos gamle mennesker.

Fra Øerne har vi næsten ingen eksempler på *ikkun* og *ikkuns*. Optegnelserne fra dette århundrede indeholder kun formerne *kun* og *kuns*, og det på trods af, at nogle af meddelerne er født så tidligt

som i 1840'erne. Men hvis vi går et par generationer tilbage i tiden, til de gamle bondedagbøger fra perioden 1790-1840, så finder vi begge de gamle former – dog næsten altid som sjældne former ved siden af det almindelige *kuns*:

mægen snee .. men varede ickun 3 a 4 dage (Lars Nielsens dagbog 1790, fra Farum nord for København)⁴

indnu havde ieg ikkun 2 stader (bistader) *som nu var paa leie* (udlejet) (Søren Pedersens optegnelser 1809, fra Havrebjerg ved Slagelse)⁵

om Morgen en kastede ieg de Erter paa Heste Loen som Friderich og Lars Moese havde tursket (tærsket), *fik ikkun 4 opmaalt skp.* (Rasmus Stæhrs dagbog 1812, fra Farø nord for Falster)⁶

Rugen fik skade.. Jeg fik ikkuns 3 fold (Lars Nielsens dagbog 1789, fra Farum)

Den 23. kiørte ieg ham (rugen) *i huus, fylte ikuns det ene huus ved den store loe* (Anders Andersens dagbog 1802, fra Holevad på Vestfyn)⁷

Vikkerne groede heller ikkuns maadelig til hos mig (Søren Pedersens optegnelser 1811, fra Havrebjerg)

Formen *ikkun* kan være en ren skriftsprogsform, som dagbogsskriverne har lært sammen med skriftsproget. *Ikkuns* derimod kan ikke så let afvises, for *ikkuns* var som ovenfor nævnt ikke almindelig i skriftsproget og slet ikke på denne tid; formen kan derfor meget vel afspejle dagbogsforfatterens talesprog. Hos Anders Andersen og Søren Pedersen forekommer *ikkuns* ganske vist kun en enkelt gang,

⁴ *Sognefoged i Stavnsholt Lars Nielsens Dagbog 1789-94*. Udg. ved J. Dieckmann Rasmussen. 1978.

⁵ *En fæstebondes liv*. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776-1839). Udg. af Landbohøistorsk Selskab ved Karen Schousboe. 1983.

⁶ *Rasmus Stæhrs Dagbog. 1801-1854*. Utrykt manuskript i Landsarkivet for Sjælland, kopi i IDD. – For at skille ærterne fra bælgene, tærskede man ærteplanterne med plejl. Derefter kastede man dem gennem luften. Ærterne fløj længst væk, mens bælg og stilke ikke fløj så langt.

⁷ *Optegnelser fra Holevadgården*. Af Anders Andersen og sønnen Lars Andersen. 1767-1863. Udg. af Landbohøistorsk Selskab ved Holger Rasmussen. Kbh. 1982.

men hos Lars Nielsen er det den hyppigste form. Vi må altså formode, at *ikkuns* i et vist omfang har været brugt i Øernes dialekter, men at formen gik af brug i begyndelsen af 1800-tallet.

Og vi kan heller ikke helt afvise, at *ikkun* har været brugt på Øerne. For så sent som i 1993 var der en meddeler fra Bagenkop på Langeland, der fortalte, at hans moder (f. 1890 i Bagenkop) brugte vendingen: *Kom ikkun du*, når én af de andre koner i byen snakkede om at komme på besøg. Moderen brugte mange andre gamle vendinger, som hun havde fra sin moder, og *kom ikkun du* er måske en gammel frase, der har overlevet gennem flere generationer. (Moderens slægt er rent langelandsk, så langt tilbage man kan følge den).

Fra Bornholm har vi slet ingen belæg på *ikkun* og *ikkuns*, selv om forfatteren til Bornholmsk Ordbog, J.C.S. Espersen, er født 1812 og redigerede ordbogen i 1850'erne. Espersen medtager ikke ordet *kun*, hverken i den ene eller den anden form. Det kan have to forskellige forklaringer: Enten har ordet ikke været brugt i bornholmsk dialekt på Espersens tid, eller også har Espersen udeladt det af ordbogen, fordi det var uinteressant: Det afveg hverken i udtale eller betydning fra rigsmålet (Espersen udelod også et ord som *komme*). Lidt yngre bornholmske optegnelser – fra slutningen af 1800-tallet – har kun formerne *kun* og *kuns*.⁸

Det ser altså ud til, at *ikkun* og (især) *ikkuns* har været brugt i det meste af Jylland et stykke op i dette århundrede, og at *ikkuns* formentlig har været brugt på Øerne – eller i hvert fald nogle steder på Øerne – op til omkring 1800, mens det er uvist, om nogen af formerne har været brugt på Bornholm.

Hvordan foregår udbredelsen?

I vore dage er vi vant til, at når et ord først er taget i brug i det københavnske talesprog, så varer det ikke længe, før det bruges over

⁸ *kun* og *kuns* er optegnet af Viggo Holm og senere af Th. Teinnæs.

hele landet, i hvert fald af yngre mennesker. Nye ord og nye udtaler breder sig hurtigt. Men hvordan kunne et ord brede sig i gamle dage, når der ikke eksisterede massekommunikationsmidler som aviser, radio og tv, når en stor del af befolkningen ikke kunne læse, og når de fleste mennesker var bundet til deres fødeegn hele livet?

Hertil må man bemærke, at ganske vist var der mange mennesker, der aldrig kom uden for landsbyens og herregårdens områder, men nogle gjorde dog. Også i gamle dage var der urolige sjæle, der brød op og rejste til andre egne. Selv i stavnsbåndets tid var der karle, der stak af hjemmefra eller købte et fripas af godsejeren.⁹ Der var også karle, der kom til fremmede egne som soldater, og der var bønder og håndværkere, der tog til købstæderne for at handle. Vi kan få et lille indtryk heraf ved at læse i de bevarede bondedagbøger.

Fæstebonden Søren Pedersen fra Havrebjerg på Vestsjælland fortæller således om sin "tienneste udi krigsstanden" i årene 1800-1810: "Der jeg var 24 aar gammel blev ieg .. udtaget til soldat at tjene kongen i 8 aar". Søren Pedersen kom til at tjene kongen som landsoldat i 11 år. Han blev indkaldt hvert år og lå skiftevis i København og Helsingør, i fredsårene kun i 4 uger om året, men i krigsårene 1801 og 1807-09 i et halvt til et helt år.

Hjulmager Hans Nielsen fra Brahe Trolleborg sogn på Fyn var ikke inde som soldat, men han kom til byen som handelsmand. Hans dagbogsoptegnelser fra årene 1813-33 viser, at han var i Fåborg ca. en gang om ugen for at sælge sine hjulmagerprodukter eller sælge tørv. Et par gange tog han endda helt til Odense for at sælge en vogn.¹⁰

Både Søren Pedersen og Hans Nielsen kan have tilegnet sig nye ord og udtryk i byerne og have taget dem med hjem til landsbyen. Søren Pedersen nævner selv, at soldatertjenesten har haft betydning for hans sprog: "Mand lærer ogsaa i denne stand (krigsstanden) bedre at skikke sig mellem folk af alle stender i opførsel, klædedragt og i sin talle" (s. 125 i den trykte udgave).

⁹ Jf. Birgit Løgstrup: *Bundet til jorden, Stavnsbåndet i praksis 1733-1788*. Udg. af Landbohistorisk Selskab. Kbh. 1987.

¹⁰ *En fynsk hjulmagers dagbog. 1813-1833*. Udg. af Lisbet Holtse for Landbohistorisk Selskab. 1989.

Den almindelige skolepligt blev først indført i 1814, men der var landsbyskoler før den tid – og bønder, der kunne læse. Læsefærdigheden var ikke så dårlig, som man normalt forestiller sig. I Vonsild i Sønderjylland havde mindst 40 procent af de mænd, der var født 1600-1620 lært at læse, og det samme gjaldt mindst 60 procent af dem, der var født 1680-1700. Blandt kvinderne var læsefærdigheden nok mindre, men af dem, der var født 1680-1700, havde mindst 40 procent lært at læse.¹¹ Og på Langeland eksisterede der i tiden mellem 1700 og 1739 14 skoler i øens 15 landsogne, de fleste af dem oprettet og betalt af bønderne selv.¹² Her skulle børnene lære at “læse prent”, så de kunne læse i katekismus og bibel. Og når læsefærdigheden først var kommet ind i en familje, holdt man den ved lige.

Ikkuns var som nævnt ovenfor en sjælden form i skriftsproget, og denne form må derfor have bredt sig gennem talesproget. *Ikkun* har derimod kunnet brede sig ad flere veje, og der er formentlig ingen mennesker, der ikke har *kendt* ordet i 1700-tallet. For hvad enten man kunne læse eller ej, så har man mødt *ikkun* både i kirken og under konfirmationsforberedelsen.¹³ De store salmedigtere Kingo og Brorson bruger formen *ikkun* (ved siden af *kun*), og det samme gælder for de gamle katekismusforfattere, biskopperne Pontoppidan og Balle.

Pontoppidans katekismus “Sandhed til Gudfrygtighed” udkom første gang i 1738 “paa Kongelig allernaadigste Befaling, Til almindelig Brug”. Hele teksten består af spørgsmål og svar inden for forskellige emner (de ti bud, dåbens sakramente olgn.), og konfirmanderne skulle lære svarene udenad. (Pontoppidan er dog så venlig, at han har indstreget de sværeste stykker, som ikke skal læres af “de tungnemmede og med alt for liden Skole-Gangs Tiid forsynede Børn”). *Ikkun* indgår i mange af svarene, fx:

Hvor mange Guder ere der til?

Ikkun een eneste Gud.

¹¹ If. foredrag i Landbohistorisk Selskab 1993 af historikeren Charlotte Appel, på baggrund af Hans H. Worsøe (udg.): *Vonsild Kirkebog 1659-1703*. Viborg 1982.

¹² If. Vilh. Lütken: *Bidrag til Langelands Historie* (1909, genoptr. 1979) s. 417.

¹³ Konfirmationen blev indført i Danmark i 1736, men katekismer og overhøring i kristendomskundskab fandtes inden da.

Desværre ved vi ikke, om børnene har svaret med en læseudtale, eller om de har benyttet deres egen dialekt, men i hvert fald har de mødt ordet *ikkun*.

Nu er det ikke alt, hvad man hører eller læser, man tager til sig og bruger selv. Hvis man er stærkt forankret i sit eget lokalsamfund og ikke har skriftsproget eller bysproget som ideal, så behøver man ikke at efterligne disse sprog og at optage deres ord i sit eget sprog. Set i dette perspektiv er udbredelsen af *ikkun* og *ikkuns* i dialekterne måske overraskende.

Kuns

Det ældste belæg, jeg har kunnet finde på formen *kuns*, stammer fra klagedigtet “Students Meget Ondt og Sildig Godt” af barokdigteren Peder Ørbæk¹⁴:

Et andet raad jeg veed og vel
Som koster *ikkun* lidet,
Kand jeg *kuns* ellers frie min bel (bælg, dvs. skind),
Den ey blev hunde-bidet.

Digtet er skrevet i 1665 (også dengang havde studenterne grund til at klage). Men *kuns* må være ældre end 1665, for formen er indlånt i skånsk – i dialekterne i det sydvestlige hjørne af Skåne – og det må være sket, mens Skåne endnu hørte til Danmark, dvs. før 1659.

Kuns optræder i skriftsproget til henimod 1800. Formen bruges bl.a. af sprogrenseren J.S.Sneedorf (1724-64), hvad der viser, at den var en neutral og fuldt acceptabel form i skriftsproget. Endnu i 1792 lader forfatteren P.A.Heiberg de københavnske bedsteborgere sige *kuns* i skuespillet “De Vonner og de Vanner”. Men formen er ikke med i Chr. Molbechs Dansk Haand-Ordbog fra 1813 eller i Dansk Ordbog fra 1835 og hørte altså dengang ikke længere til i det “dannede”, højkøbenhavnske talesprog. Derimod levede *kuns*

¹⁴ Udgivet i: *Dansk Barokdigtning 1600-1750*, ved Erik Sønderholm. Kbh. 1969.

længe videre i lavkøbenhavnsk talesprog; så sent som i 1970'erne kunne man høre formen brugt af ældre københavnere.

Kuns fik også stor udbredelse i dialekterne. Formen er optegnet spredt i hele landet (foruden i Skåne). Vi kan ikke vide, hvornår den blev indlånt, men den forekommer hyppigt i de gamle bonde-dagbøger fra Øerne. Og den lever endnu, i hvert fald i nogle dialekter. På båndoptagelser fra Langeland fra 1986-89 findes den således hos en 18-årig lærling, en 25-årig kontorassistent og en 30-årig laborant. De har bevaret den gamle form, selv om de i øvrigt taler et rigsmålsnært sprog.

Kun

Kun forekommer ligesom *ikkun* allerede i 1500-tallet, fx i breve fra adelskvinderne Margrethe Rosenkrantz og Anne Hardenberg.¹⁵ Formen bruges i skriftsproget sideløbende med de øvrige former, og efterhånden som disse går af brug – først *ikkuns*, dernæst *kuns* og sidst *ikkun* – bliver *kun* enerådende. Senest 1835 er formen også enerådende i det højborgerlige talesprog i København, ifølge Dansk Ordbog.

Kun er spredt optegnet i dialekterne i hele landet, men her var formen ikke enerådende. Måske var den endda mindre brugt end *kuns*.

Ikke *kun* på Samsø

Vi ved ikke, om *ikkun* og *ikkuns* nogensinde nåede til Bornholm, men vi ved, at de aldrig nåede til Samsø. Så sent som i 1955 var der gamle samsinger, der hævdede, at de aldrig brugte ordet *kun* - ikke i nogen af dets former. De sagde i stedet *ikke om: a hå'ə ent om jet bā'n* (jeg har ikke om ét barn)¹⁶, eller *ikke andet end: a hå'ə ent ā'nti i'ŋ brow'ə* (jeg har ikke andet end én broder).

¹⁵ Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøl, udg. af G.L.Wad (1893) bd.III s. 268 og 297.

¹⁶ Jf. Ove Rasmussen: Forbindelsen *ikke om* i jysk, i: *Studier i Dansk Dialektologi og Sproghistorie* tilegnede Poul Andersen. Kbh. 1972.

Samsø er måske ikke det eneste sted, hvor man var meget længe om at acceptere det nye ord *kun*. Der kan have været andre afsides egne, der var lige så afvisende.

Variation

Indtil omkring 1800 ser det ud til, at de forskellige former af *kun* kunne bruges frit varierende i skriftsproget, således som Holberg brugte dem. Også 1800-tallets forfattere kunne bruge flere former, men hos dem har formerne forskellig stilistisk værdi. *Kun* er den neutrale form, *ikkun* er den gammeldags, højtidelige og formelle form, og *kuns* er den folkelige form – hvad der jo stemmer med, at *kuns* efter 1800 kun bruges i det jævne borgerskabs talesprog og i dialekterne.

Kuns brugt som folkelig form finder man fx i Chr. Winthers “Henrik og Else”: “Jeg er *kuns* en Bondepige, men I en Ridder stolt” (fra 1825), og i Holger Drachmanns “Snedkersvendens Vise” (fra 1875). Så sent som i 1957 lader Karen Blixen krybskytten i “En Herregårdshistorie” sige *kuns*. Den moderne læser kan let komme til at overse de stilistiske nuancer, der er forbundet med *ikkun* og *kuns*.

Den standardisering, der har fundet sted i rigsmålet, har ikke ramt dialekterne. På Øerne og Bornholm finder man fri variation mellem *kun* og *kuns*, undertiden hos én og samme person, og i Jylland var der et stykke ind i dette århundrede variation mellem *ikkun*, *kun*, *ikkuns* og *kuns* – vist nok med *ikkuns* og *kuns* som de hyppigste former.

Men hertil kommer, at den gamle forbindelse *ikke uden* har overlevet i dialekterne helt op til vore dage og mange steder bruges lige så hyppigt som de forskellige former af *kun* – eller endda hyppigere.¹⁷ Jeg citerer fra Jylland: *ə 'høst 'wå·r 'itj 'un̩ 'a"tən 'daw·* høsten varede ikke uden atten dage (fra Sjørring i Thy), *strepən æ it uðen 'hal̩ful̩*, strippen er ikke uden halvfuld (fra Gosmer i Østjylland), *no' ər dæ e"t on ən hal' las te'ba·q* nu er der ikke uden et

¹⁷ Kort over udbredelsen af *ikke uden* i Jylland findes i Ove Rasmussens artikel (jf. note 16).

halvt læs tilbage (fra Tvis i Vestjylland). – Fra Øerne: *de· da 'it uwən nown 'fo'ə 'da· 'se·ən* det er da ikke uden nogen få dage siden (fra Store Heddinge Overdrev på Sjælland), *hə ha·r ænə ywen iən kåw* han har ikke uden én ko (fra Horslunde på Lolland), *fek dutə uwən i ha'l pa'jl* fik du ikke uden en halv pægl (fra Asperup på Vestfyn). – Og fra Bornholm: *de va ijnged ajned udan bara ett katta-fanenshav* det var inget andet uden bare et katte-fandenskab (dvs. det var kun en fandens kat), *ja lydes men høre inte nåd udan igrân fjæsk* jeg lyttede efter, men hørte ikke noget uden en smule trippen.

Det opfordrende *kun*

Det er ikke i alle typer af sætninger, man finder variation mellem *ikke uden* og *kun*. *Kun* forekommer både i konstateringer og spørgsmål (*jeg har kun to børn; har du kun to børn?*), og i opfordringer og tilladelser (*kom kun indenfor!*). *Ikke uden* forkommer kun i konstateringer og spørgsmål. *Kun* har således udvidet sit anvendelsesområde i forhold til *ikke uden*. Det bruges ikke kun konstaterende, men også opfordrende.

Det opfordrende *kun* er forbavsende gammelt; det findes i skriftsproget lige så tidligt som det konstaterende *kun*, fx: *kommer eckon friilicken hiidh til megh* (Hans Tavsens i himmelbrevet “Edt ønckelicht Klawæmool och edt wenlight Tilbudh” fra 1528, *kommer* er bydeform i flertal). Og det er omtrent lige så udbredt: I Jylland er det optegnet overalt, fx: *Wint I kuns, bette Kaael, jer Ti komme nok* vent I kuns, bitte karle, jeres tid kommer nok (fra Lyngs i Thy), *'si· dugəns 'no te' å blyw 'farə* se du kuns nu til at blive færdig (fra Hundslund i Østjylland), *'sikons te 'ham 'dæ·r* se kuns til ham der (fra Velling i Vestjylland), *Ja, væ·sgo'j, klaw 'do mæ kon 'an* ja værsgod, læg du kun sag an mod mig (fra Hostrup i Sønderjylland). På Øerne er det spredt optegnet, fx: *kåm du kåns* kom du kuns (fra Strøby på Sjælland) og *kjoj'r do kon tæ* kør du kun til (fra Kavslunde på Vestfyn).

Fra Bornholm har vi ingen eksempler. Det ser ud til, at man på Øerne og Bornholm i højere grad (eller udelukkende) har brugt or-

det *bare*, fx. *bliw du ba'ræns siðn*: *bliv du barens siddende* (fra Udby i Nordvestsjælland) og *sætt bâra penjana i sparekassanj*, *så âuar'ed sammen â bler te nâd* sæt bare pengene i sparekassen, så over det sammen og bliver til noget (fra Bornholm).

Kun to børn? - Både ja og nej!

Det mest bemærkelsesværdige ved *kun*'s historie er måske den ændring, der er sket i ordets betydning (i de konstaterende og spørgende sætninger). Det gamle *ikke uden* og det moderne *kun* har ikke helt samme betydning. *Ikke uden* indeholder en nægtelse (*ikke*), det gør det moderne *kun* ikke. Forskellen kommer klart frem i følgende konstruerede eksempler:

Har du *ikke uden* ét barn? - *Jo*, jeg har to børn.

Har du *kun* ét barn? - *Nej*, jeg har to børn.

Har du *ikke uden* to børn? - *Nej* (jeg har *ikke uden* to børn).

Har du *kun* to børn? - *Ja* (jeg har *kun* to børn).

Jeg har *ikke uden* to børn, og min broder har *heller ikke uden* to.

Jeg har *kun* to børn, og min broder har *også kun* to.

Du har *ikke uden* to børn, *vel*?

Du har *kun* to børn, *ikke*?

Hvor man svarer *jo* og *nej* efter *ikke uden*, svarer man *nej* og *ja* efter *kun*. Hvor man siger *heller ikke uden*, siger man *også kun*. Og hvor man spørger med *vel* efter *ikke uden*, spørger man med *ikke* (*ikke sandt*, *ikke óg*) efter *kun*. Det ser indviklet ud, men det bliver værre endnu: Oprindeligt havde *kun* nægtende betydning ligesom *ikke uden*, og først i nyere tid er *kun* blevet ikke-nægtende. Vi har altså et ældre *kun* og et yngre *kun* med hvert sit indhold:

ældre: Har du *kun* ét barn? - *Jo*, jeg har to børn.

yngre: Har du *kun* ét barn? - *Nej*, jeg har to børn.

ældre: Har du *kun* to børn? - *Nej* (jeg har *kun* to børn).

yngre: Har du *kun* to børn? - *Ja* (jeg har *kun* to børn).

ældre: Jeg har *kun* to børn, og min broder har *heller kun* to.
 yngre: Jeg har *kun* to børn, og min broder har *også kun* to.

ældre: Du har *kun* to børn, *vel*?
 yngre: Du har *kun* to børn, *ikke*?

Ud fra Holberg-eksemplerne ovenfor kan man ikke afgøre, om Holberg bruger *kun* i den ældre eller den yngre betydning. Afgørelsen kræver en tekst af samme type som de konstruerede eksempler, og en sådan tekst har jeg ikke fundet hos Holberg. Men jeg har fundet den hos andre, lidt yngre forfattere:

“..(vore) Venner vare *heller kun* lidet tilfredse” (Rahbek:
 Erindringer af mit Liv)

“Det er *ogsaa kun* min Halvsøster” (Gyllembourg: En Hverdags-
 historie)

“Det er *ogsaa kun* med stærk Vind, at man kommer igiennem”
 (Oehlenschläger: Øen i Sydhavet)

De tre forfattere er alle københavnere. Den ældste af dem, Rahbek (f. 1760) har den gamle betydning, de to yngre, Gyllembourg og Oehlenschläger (f. 1773 og 1779) har den nye. Vi kan altså regne med, at den nye betydning opstår i slutningen af 1700-tallet. Men den slår naturligvis ikke igennem lige hurtigt hos alle mennesker, og vi finder endnu den gamle betydning hos københavnere Hertz (f. 1798): “Aa, er der *kun* 92 Poster?” - “*Nei*, fleer er der ikke” (Hertz: Lyr.II.214).

I dialekterne lever den gamle betydning længe. Den er optegnet på Øerne i 30’erne og 40’erne, især på Sjælland, Møn, Lolland-Falster og Langeland. Og den bruges endnu af nulevende, ældre mennesker, i hvert fald på Sjælland og Langeland. De følgende eksempler er alle fra båndoptagelser på Langeland:

spm: Før de tallerkner kom, da havde de *kun* ét fad?
 svar: *Nej*, de sad og søbede i ét fad allesammen.

spm: Hun var der *kun* ét år, den husjomfru?
 svar: *Nej nej*, det var hun *ikke* (dvs. hun var der kun ét år)

spm: Har du så haft noget af det (ligfald) siden?

svar: Ja, jeg har haft det en gang da jeg boede heroppe.

spm: Nå *kun* én gang?

svar: *Nej*.

spm: Var de *kun* de to da (om bord)?

svar: *Nej*, det var jo kun en lille kutter.

spm: Var det *kun* til begravelser, I gjorde det (sendte mad)?

svar: *Jo*, til alle gilder - også til bryllupper.

Man kunne tænke sig, at det ville skabe forvirring, når en moderne og en gammeldags sprogbruger taler sammen, men af egen erfaring ved jeg, at det går udmærket. Man indstiller sig hurtigt på, at ens samtalepartner har en anden sprogbrug end én selv; og i mange tilfælde svarer fortælleren jo ikke med *nej* og *jo* alene, men giver en uddybende forklaring. Mange ældre langelændere er i øvrigt selv klar over det dobbelte system, ja, en enkelt fortæller ligefrem, at hun plejede at rette sin moder, når moderen svarede "forkert". Også eksempler med *heller kun* er almindelige i båndoptagelserne, fx:

"det hus vi boede i, dér var *heller kun* 3-4 lampesteder"

"(vi har kun piger) og Hans og Karen hernede har *heller kun* piger"

"jeg har kocht grød en enkelt gang, men det var *heller kun* en enkelt gang"

"(jeg gik kun i skole i 7 år) og Svend Åge han har *kuns* gået 7 år *heller*"

Vi har ingen spontane eksempler med det efterhængte *vel*, men en meddeler fra Bagenkop oplyser, at man kan sige: "du har *kun* to børn, *vel da?*"

Fra Jylland har vi kun nogle få eksempler på den gamle sprogbrug – fra hhv. Tandslet på Als og Feldsted og Vodder i Sønderjylland:

“Er det *kun* en lille gård? – *Nej*, det er kun en lille” (Tandslet)

“Det er *kun* det første hug? – *Nej*, det er kun det første hug”
(Feldsted)

“Har I *kun* én datter? – *Nej* (dvs. ja)” (Vodder).

Det må anses for et tilfælde, at der ikke er eksempler fra Nørrejylland. Når den gamle form *ikkun(s)* er bevaret så længe i Jylland, må vi også forvente, at den gamle nægtende betydning blev bevaret længe.

Bysprog og dialekter

I *kun*'s historie er der et bestemt mønster, der gentager sig: De former og betydninger, der tages i brug i borgerskabets talesprog, tages også i brug i de fleste dialekter. Og de former og betydninger, der går af brug i borgerskabets talesprog, går også af brug i dialekterne. Men det sker ofte med betydelige forsinkelser:

- Mindst 100 år efter, at formerne *ikkun* og *ikkuns* var gået af brug i københavnsk talesprog, var de stadig i brug i jyske dialekter.
- 150 år efter, at *kuns* gik af brug i højkøbenhavnsk talesprog, blev formen stadig brugt i lavkøbenhavnsk og i dialekterne.
- 150 år efter, at *kun* havde mistet sin nægtende betydning i københavnsk, kan man stadig finde den i sjællandsk og langelandsk.

Der er formentlig flere grunde til disse forsinkelser, men en væsentlig grund har at gøre med identitet og samhørighed: I ældre tid var de fleste mennesker stærkt knyttet til hjemegnen, både familjemæssigt, arbejdsmæssigt og følelsesmæssigt. De udtrykte det lokale tilhørsforhold ved at bruge det lokale sprog, dialekten, og de havde ikke behov for at efterligne sproget i byerne. Det forklarer, at de københavnske sprogforandringer ikke uden videre bredte sig til resten af landet.

På den anden side *var* der jo mennesker, der havde kontakt med byerne og med byernes normer og idealer. Jeg har allerede nævnt soldater og handelsfolk, men jeg kunne også nævne de politisk aktive bønder i 1800-tallet. De havde behov for at tilpasse sproget efter borgerskabets sprog, og de kan derefter have påvirket sproget i lokalsamfundet. Det forklarer, at sprogforandringerne trods alt bredte sig.

Ordbøgerne - en kilde til viden

Denne undersøgelse af *kun*'s historie bygger i høj grad på ordbøger og ordbogssamlinger, først og fremmest Gammeldansk Ordbog, Kalkars Ordbog, VSO, Dansk Ordbog, Holberg-Ordbogen, ODS (med supplement), Bornholmsk Ordbog, Jysk Ordbog og Ømålsordbogen. Ved hjælp af alle disse ordbøger og ordbogssamlinger har det været muligt at følge et enkelt ords historie igennem næsten 500 år, i skriftsprog og talesprog, i by og på land.¹⁸

De nationale ordbøger indeholder et væld af sproghistoriske og kulturhistoriske oplysninger, og denne artikel er kun et lille eksempel på, hvad man kan bruge ordbøgerne til.

¹⁸ Tak til Bent Jul Nielsen og til mine kolleger ved Gammeldansk Ordbog, Ordbog over det Danske Sprog (Supplementet) og Jysk Ordbog; tak også til de meddelere, der har bidraget til Jysk Ordbog og Ømålsordbogen (og hermed til denne artikel); og en særlig tak til Karen Nielsen, der har hjulpet med indsamling og udskrivning af materiale fra Langeland.